

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.031>

УДК 811.161.2'373.611

Л.П. КИСЛЮК, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: larysa.kysliuk@jmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

УЗУАЛЬНЕ Й ОКАЗІОНАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ В РІЗНОСТИЛЬОВІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті досліджено вияв взаємодії узуального й okazіонального в мовній практиці, яку можна трактувати як розширення твірної бази моделі або як порушення сполучуваності компонентів у словотвірній моделі. Проаналізовано особливості творення та функціонування okazіональних похідних у публіцистичних, художніх і наукових текстах. Виявлено різну вагу моделей okazіонального словотворення для окремого автора й узусу.

Ключові слова: словотвірна модель, okazіональне словотворення, okazіональне слово, потенційне слово, «коване» слово.

Увага до запропонованої теми зумовлена недостатньою вивченістю okazіонального словотворення як потужного ресурсу для поповнення і розвитку українського лексикону, зокрема, його образного й оцінного потенціалу; джерел виникнення нових словотвірних моделей для мовної категоризації сучасної дійсності. Okazіоналізми показують, як писала О.А. Земська, «на що здатна мова у породженні нових слів, які її творчі потенції, глибинні сили» [1: 180].

Узуальне й незузуальне / okazіональне словотворення дериватологи трактують як опозицію регулярне — нерегулярне, нормативне — ненормативне словотворення [13; 14], тобто одиниці, побудовані за відтворюваними продуктивними моделями (зразками) номінації; або ж невідтворювані одиниці, побудовані «всупереч словотворчим зразкам» [2: 49]. Н.О. Янко-Триницька вважала okazіоналізмами слова, утворені за аналогією з конкретними словами-зразками, а okazіональне словотворення — особливою підсистемою словотвору; розрізняла словотвірну мо-

Цитування: Кислюк Л.П. Узуальне й okazіональне словотворення в різностильовій мовній практиці. *Українська мова*. 2020. № 2 (74). С. 31—44. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.02.031>

дель (для узуального словотворення) та словотвірний зразок (для окаяіонального) як множинне та одиничне [12: 463, 481].

Явищу окаяіональностi, зокрема окаяіональному словотворенню, питанням спiввiдношення його зi словотвiрною нормою, розумiння потенцiйного та окаяіонального слова як результату незузального словотворення, аналізу способiв творення окаяіоналiзмiв присвячено цiлу низку дослiджень на матерiалi української, польської, російської, словацької, чеської мов упродовж понад пiв столiття (К. Бузашшiова, О.С. Захарова, О.А. Земська, Є.А. Карпiловська, Н.Ф. Клименко, Ж.В. Колоiз, О.Г. Ликов, В.В. Лопатiн, О. Мартинцова, Р.Ю. Намiтокова, Е.І. Ханпiра, К. Хрущинська, Х. Ядацька, Н.О. Янко-Триницька та iн.).

Серед визначень дотримуємося усталеного в українському мовознавствi: «Окаяіоналiзм — незвичне, здебiльшого експресивно забарвлене слово, утворене з порушенням законiв словотворення чи норми мовної й iснує лише в певному контекстi, в якому воно виникло. Окаяіоналiзми зiставляються зi словами узальними, вiд неологiзмiв вiдрiзняються тим, що зберiгають свою новизну незалежно вiд реального часу їх утворення» [9: 451–452]. Iз визначення впливають основнi критерiї надання слову статусу окаяіоналiзму: 1) структурний тобто, визначення порушення словотвiрної норми у структурi (будовi) словотвiрної моделi чи утворення за унiкальною моделлю — словом-зразком (слово може нагадувати звичайне, або ж бути унiкально-незвичним); 2) функцiональний — «прив'язанiсть» окаяіоналiзму до контексту чи до конкретної ситуацiї, подiї — обмеженiсть функцiонування в часi та просторi; 3) прагматичний — окаяіоналiзми створюють i для оцiнки (передусiм), i для номiнацiї поняття, не категоризованого в словотвiрнiй нормi мови. Потенцiйним вважають «слово, що може бути утворене за певним словотвiрним типом, або те, що iснує в мовленнi, але ще не увiйшло в мову» [6: 532–533]. Це слова, утворюванi за найпродуктивнiшими словотвiрними моделями, якi О.А. Земська називає «ad hoc-слова — результат повнiстю аналогiчної дiї правила» [1: 182].

Iстотною для окаяіоналiзму ознакою українськi лiнгвiсти вважають порушення прийнятого зразка творення слова: «1) зразка когнiтивної структури номiнацiї, 2) її ономасiологiчної або 3) словотвiрної структури, словотворчої технiки її оформлення [2: 52–53; 7: 3–9]. Iнакше кажучи, окаяіональне словотворення вiдбувається, коли: 1) називають нове поняття (наприклад, iз легкої руки користувача твiттера британця Райана Картера з'явилося дiєслово *меганмарклити* (to Meghan Markle), за iм'ям Меган Маркл, дружини британського принца Гаррі; що означає «пiти звiдти, де тебе не приймають i не цiнують»; 2) називають вiдоме поняття, використовуючи нову / iншу модель, якщо на позначення цього поняття у мовi iснує iнша модель номiнацiї (у ЗМІ: байдужi, пасивнi громадяни — *люди-хатоскраї*, *хатоскрайники*, а їхня психологiя «байдужiсть» — *хатоскрайнисть* i синонiм *хатоцентричнiсть* як активна позицiя вiдстоювання «своєї хати»); 3) називають вiдоме поняття номiнацiєю, утвореною за тiєю ж моделлю, але iз заміною одного з її компонентiв — тут суфiкса,

тобто порушуючи будову самої моделі словотворення (*борцун* замість *борець*).

Матеріалом дослідження послуговували електронні ресурси (сайти, блоги, соцмережі), словники нової лексики, тексти (публіцистика, художня проза, поезія, дитяча література), зокрема, словник А. Нелюби, Є. Редька «Словотворчість незалежної України. 2012–2016» (Харків, 2017; далі — СНУ), який містить узуальну й okazіональну лексику, засвідчену в ЗМІ та художніх текстах цього періоду; сайт «Словотвір» (далі — СЛОВ, slovotvir.org.ua), який пропонує переважно питомі еквіваленти до нових англійських запозичень (зокрема зі сфери «ІТ» (інформаційних технологій) (639 слів), «Технології» (805 слів), «Медіа» (317 слів)). Для верифікації узуальних (нормативних) / okazіональних (ненормативних) дериватів використано матеріали корпусів української мови, удоступнених онлайн (КТУМ, Корпус текстів української мови, mova.info/corpus.); (ГРАК, Генеральний регіонально анотований корпус, uacorpus.org.), Комп'ютерного фонду інновацій (КФІ), російсько-українських та українсько-російських словників (сайт r2u.org.ua) та пошукову систему «Гугл» (Google). Застосовано морфемний та словотвірний аналіз похідних одиниць, зіставний аналіз, метод перифразування похідної лексики та метод моделювання.

Акцентуємо увагу на двох аспектах проблеми, які не були предметом окремого розгляду: 1) вияв взаємодії узуального й okazіонального в мовній практиці через перехід текстового слова до системи мови, його усталення в загальномовному лексиконі; 2) стильові особливості функціонування okazіональних похідних у публіцистичних, художніх, наукових текстах (зазвичай okazіоналізми розглядають як факт художнього й розмовного стилів).

Перехідні явища у функціонуванні узуальних та okazіональних одиниць у текстах ЗМІ та художньої літератури. Можливість змінити статус із okazіоналізму на узуальне слово, тобто, шанси перейти з індивідуальної в колективну мовну практику (узус), варто розглядати з позиції особливості дії аналогії у творенні нового слова. О.А. Земська услід за Н.О. Янко-Триницькою приймала градуйовану шкалу okazіональності, залежно від продуктивності словотвірної моделі чи унікальності словотвірного зразка, за яким утворено таку одиницю [1: 182]. На цій шкалі по один бік від нормативної, регулярної номінації перебувають нові слова, утворені за продуктивною словотвірною моделлю, але з порушеннями її застосування, а з іншого — одиниці, утворені за унікальним словотвірним зразком, «немодельні» слова.

Як класифікувати похідні, утворені за продуктивними словотвірними моделями з порушеннями в їхній реалізації: як потенційні чи як okazіональні? Все залежить від кута зору дослідника. «Неузуальні слова нерідко створюють за допомогою високопродуктивних афіксів, але з порушенням законів дії словотвірного типу. Утворені похідні можна розглядати у двох іпостасях: як вияв продуктивності типу (розширення можливостей його дії) і як порушення законів його дії. Такі слова у першому трактуванні

оцінюють як потенційні, у другому — як okazіональні. Таким чином антиподи — слова потенційні (реалізація моделі) і слова okazіональні (порушення моделі) — зближуються» [1: 187]. Отже, явище можна розглядати водночас як розширення сфери сполучуваності конкретного афікса, розширення твірної бази моделі або як порушення законів його сполучуваності. Багаторазове порушення моделі веде до формування нової моделі okazіонального словотворення.

Наприклад, активна модель творення віддієслівних іменників опредметненої дії на **-ізаці(а)** реалізована в низці новотворів (*мафізація, мінізація, олігархізація, діджиталізація* (останнє обране онлайн-словником неологізмів та сленгу сучасної української мови «Мислово» словом 2019 року, на сайті myslovo.com)) і поповнюється новими okazіоналізмами *однаковізація, оесбебізація, скопусовізація, тітушкізація, сватизація, швондеризація, теледебілізація* та ін. Категорійне значення цих похідних — опредметнена дія, а додатковий компонент до нього, заданий основою, формує лексичне значення таких іменників з негативною оцінкою дії. Саме ненормативна основа й зумовлює відхилення від нормативної моделі. У таких іменників часто відсутнє дієслово на попередньому такті деривації. Наприклад, політолог Андрій Смолій використав вислів «*Сватизація країни триває*» із критикою політики уряду в сфері кіно, де в підтексті прочитується назва серіалу «Свати», який асоціюють із примітивізацією кіно. Авторський okazіоналізм Л.В. Мовчун із дитячої літератури — *шльопанізація* (*Вихователька написала дуже наукову книжку «Виховання дітей методом шльопанізації»* (ЛМ: 92)) утворений від розмовного з пестливим забарвленням дієслова *шльопати*, що має гумористично-поблажливу прагматику.

На зміну статусу okazіоналізму на неологізм як узуальну одиницю впливає функціональний критерій — фактор часу. Порівняймо, О.А. Земська 1992 р. розглядала серед групи похідних, які перебувають «на межі okazіональних / потенційних слів, містять високопродуктивні словотвірні типи», як такі, що показують «лексичну незвичність похідних, їхню несподіваність»: *фінляндизація, роботизація, комп'ютеризація, комерціалізація, гібридизація* [1: 189]. Через майже тридцять років верифікація цих одиниць за пошуком у гуглі та в корпусах показує їхнє функціонування як узуальних дериватів у сучасних текстах і словниках нової лексики, наприклад, *комерціалізація, комп'ютеризація* засвідчені в словниках (СМ: 58; НСЗ: 111). За даними корпусів *комерціалізація* має 421 приклад вживання (ГРАК) та 35 прикладів у публіцистичних текстах, 7 у наукових текстах (КТУМ), за ресурсами гуглу — 129 тисяч прикладів уживання. Відповідно, *комп'ютеризація* має наступні кількісні показники вживання: 330 прикладів (ГРАК) та 13 прикладів уживання в публіцистичних текстах, 24 в наукових текстах (КТУМ), за ресурсами гуглу — 177 тисяч прикладів уживання.

Може відбуватися активізація словотвірної моделі завдяки багатозначності дієслова, як у моделі, де основа іменника поєднується з дієслівною основою **-пад**. У загальномовних словниках засвідчено декілька при-

кладів природних явищ на зразок *зорепад*, *листопад*, *снігопад*. Однак дієслово *падати* має не лише пряме, а й переносні значення, що й засвідчено у декількох десятках нових композитних одиниць. Перші основи таких складних іменників цілком прозорі, але з'ясування семантики таких композитів вимагає фонових знань, оскільки вони вказують на конкретні події в країні. Такі похідні дають оцінку процесам зміни влади, декомунізації, боротьби з корупцією, реформам суспільного устрою тощо, наприклад: *зброєпад*, *ленінопід*, *доларопід*, *банкопад*, *регіонопід*, *літакопад*, *ректоропід*, *цінопід*, *депутатопід*, *чиновникопід* [4: 146–148], і процес поповнення новими похідними одиницями триває: *батонопід*, *вождепад*, *комунопід*, *міністропід*, *мінопід*, *містопід*, *прокуроропід*, *тітушкопад*, *тушкопад* (СНУ), *нафтопад*.

Активізація словотвірної моделі в перифрастичних назвах осіб. У мові текстів сучасних ЗМІ та окремих письменників спостерігаємо активізацію словотвірних моделей для перифрастичних найменувань осіб. Тут ми свідомо не розглядаємо похідні, утворені від власних назв — прізвищ політиків, публічних осіб, які створені винятково з прагматичною метою. Як приклад використання активної моделі для створення перифрастичних найменувань осіб показовою є модель 'основа іменника + о/е + основа -носець', яку в літературній мові використовують для називання транспортних засобів: *броненосець*, *міноносець*, *ракетноносець* [11: 339], натомість у сполученні з іменниками — назвами осіб вона є малопродуктивною (*медаленосець*, *орденноносець*, *прапорноносець*, *зброєносець* і образне *рогоносець* — 'чоловік, якого зраджує жінка' — з ремаркою (*заст. (?)*) (СУМ VIII: 592). У сучасних текстах ЗМІ цю модель використовують, зокрема, зі значенням, якому відповідає перифраза «той, що носить назване твірною основою» *вилоносець* (про політика О. Ляшка, який брав участь в акціях з вилами в руках), *кокошниконосиця* (про співачку О. Полякову, яка виступає в головному уборі — кокошнику), *бровеносець* (про Леоніда Брежнєва (за характерною ознакою — густими бровами, тут обіграно «броненосець Потьомкін» як «бровеносець в потьомках»¹); *погононосець* (поліцейський), активне у соцмережах — *бідноносець* (про того, хто приносить біду, про поїздку В. Зеленського до Оману), *хоботноносець* (приклад із П. Загребельного у Ж.В. Колоїз: «слоненята — піонери, туптупи — комсомольці, а вже великі *хоботноносці* — видатні партійні діячі» [7: 72]); *стратегоносець* (помічник міністра, із СНУ). Основу -носій у складних термінах за моделлю 'основа іменника + о + основа -носій' (І.І. Ковалик називав такі основи напівсуфіксами) використовували лише як назву знаряддя дії [11: 339] *енергоносій*, *теплогосій*, *ракетогосій*, щодо людини / істоти «Грамматичний словник української літературної мови. Словозміна» (2011) подає — *бацилогосій*, *вірусогосій* («розповсюджувач інфекції») (ГС: 330). Натомість критиків фільму-казки «Пекельна хоругва

¹ Цей приклад із розмовного мовлення часів застою в СРСР надала З.Г. Козирєва з матеріалів до «Словника мови творчої особистості».

або Різдва Козацьке» (2019), які вказували, що одяг героїв історично недостовірний, опоненти в соцмережах назвали *намистоносіями*, іронічно запитуючи, чи є школа носіння намиста. Тут маємо порушення когнітивної структури, такі об'єкти не концептуалізовано в українському словотворенні.

На позначення осіб, яких у словотвірній нормі не позначають, в оказіональному словотворенні використовують також афіксальні словотвірні моделі: 'основа дієслова + -ун' *неберун* (той, хто не бере хабарі, пор. *бральник* (заст.) — той, хто бере льон (у Св. Караванського, г2u)), *дрімун* (той, хто дримає в магазині, недбалий продавець, пор. *дрімайло*, *дремлюга*). Часто такі оказіоналізми замінюють кількаслівні номінації, аналітичні позначення: 'основа прикметника + -ик' *небайдужик* (небайдужа людина, пор. субстантив *небайдужий*), *непотрібник* (непотрібна людина, пор. *непотріб*), або деривати з іншим афіксом (афіксами): 'основа дієслова + -янт' *домовлянт* (пор. *перемовник*, *перемовець*, *змовник*), *обіцянт* (нормативне *обіцяльник*) (СНУ).

Оказіональні способи творення текстових номінацій у ЗМІ — «слів, які живуть не серіями, а поодинці». Велика група аналізованих оказіональних одиниць утворена способами, які становлять окрему підсистему оказіонального словотворення, як писала Н.О. Янко-Триницька. В українському мовознавстві їх докладно проаналізувала Ж.В. Колоїз у монографії «Неузувальне словотворення» [7]. У текстах ЗМІ функціонує багато таких одиниць, які є оказіоналізмами за способом творення, залишилися ефемеризмами, словами на потребу дня, одноденками, оскільки, щоб їх розуміти, треба знати контекст, пам'ятати ситуацію, яка стала поштовхом до словотворчості. Це, наприклад, перифрастичні назви осіб, утворені композицією *пенькобіжець* (В. Янукович), *руконеподавач*; зрощенням або голофразисом із афіксацією: *кулявлюбівець* (А. Яценюк), *досмертістискач*. Серед оказіоналізмів, утворених способом контамінації або телескопії (коли одна одиниця проникає в іншу, «з обов'язковим витісненням якого-небудь компонента цієї одиниці» [12: 474], словник А. Нелюби і Є. Редька «Словотворчість незалежної України. 2012–2016» подає яскраві приклади: *ідеору́пція* (ідеологія + корупція), *конститу́ляція* (конституція + капітуляція), *куманда* (кум + команда): *Ідеору́пція. Як підкреслюють організатори, це — корупція, що набула ознак ідеології* (Д. 2014. № 51); *Конститу́ляція* (назва статті) (ДТ. 2015. № 23), *Куманда* (з фейсбуку, 03.03.2014) (СНУ). Аналогічний фон тут абсолютно прозорий, а мовна гра підкреслює інтенсифікацію негативної оцінки явища. Для ЗМІ властиві способи творення оказіоналізмів із градуванням оцінки там, де в нормі його не передбачено, наприклад, коли йдеться про патріотизм: *патріоти*, *напівпатріоти*, *чвертьпатріоти*; або там, де зазвичай не застосовують градуальність демінутивності: *діяльність щонайрізноманітніших груп, групок і групеньок* (ЛУ. 2015. № 28. С. 4). У наступному прикладі порушена модель творення композита в похідному, який дає не кількісну характеристику (дві влади, багато влад), а процесуальну (зміна влади):

Двовладдя, багатовладдя, зміновладдя — увесь цей калейдоскопічний ряд... (ЛУ. 2016. № 50. С. 5). Активно використовують okazіональний спосіб лексикалізації афікса на зразок *-енко, -ізм*, які починають функціонувати як самостійні слова. У прикладі *кладачі* таким компонентом став корінь дієслова, хоч тут прозорою є аналогія до суфіксального творення назви діяча (*викладати* → *викладач, перекладати* → *перекладач*, але в нормі немає дієслова *кладати*): *Серед нас є студенти, викладачі, перекладачі й усілякі інші «кладачі»* (ДТ. 2013. № 30). Натомість нормативними є слова на позначення не особи, а машини, суб'єкта, де важливо уточнити, що саме треба класти: *дровоклад, скиртоклад, стогоклад*. Як субституцію і мовну гру можна трактувати цікавий приклад: *Портфоліо? Ага, та це ж портфеліо у формі портторбіо* (ДТ. 2013), де виразний асоціативний фон *портфоліо* з *портфелем і торбою* посилює гумор і навіть комізм вислову та конкретної ситуації зі сфери модельного бізнесу. Такі яскраві зразки мовотворчості залишаються у сфері okazіонального словотворення, реалізують індивідуальну творчу компетенцію мовця.

Різновагість okazіональної моделі для мовосвіту автора і спільноти. Okazіоналізми з текстів ЗМІ називають і оцінюють явища, передусім важливі з погляду суспільства, спільноти. Наприклад, проблеми правоохоронної системи громада невтомно оцінює в похідних *бандоохоронні органи, кривоохоронець, лівоохоронець, напівправоохоронець, правоохоронець* (СНУ). За квітень-травень 2020 р., під час пандемії коронавірусу й карантину, у пресі й соцмережах з'явилося ціле гніздо похідних: *карантинка, карантинити, карантинований, закарантинити, закарантинитись, перекарантинити, самозакарантинитися*; резонансна подія, пов'язана з інцидентом поліцейської сваволі у Кагарлику, викликала реакцію письменника Мирослава Дочинця в фейсбучі: *Вони кагарличать Україну*. Загалом, у текстах ЗМІ найбільше негативно-оцінних okazіональних утворень, як і загалом повніше розроблено негативний шар словника мови.

Okazіональна модель творення похідних в окремого автора може бути маркером, характерною рисою його мовотворчості (або одного твору), тоді як для узусу чи сукупності текстів того самого стилю вона не лише не матиме такої ваги, а й може бути випадковим, периферійним явищем. Такими, наприклад, у поезії В. Стуса є словотвірні моделі **'само + віддієслівний іменник на -нн(я)'** (*самовигорання, самопалання, самопроминання, самострумування* — загалом 72 одиниці) та **'все-/усе- + іменник'** (*всебезодня, всебезрух, всезадума, всемежа, всерозлука* — загалом 28 одиниць) у «Словнику поетичної мови В. Стуса», укладеному Л.В. Оліфіренку (СПМВС). Це явище виразне для окремих поетичних творів, наприклад, у вірші Т. Загній «Глянь — напівсонце» 20 слів (іменники, дієслова, прикметники, займенники) починаються з прислівникової основи **напів-** (*напівти, напівіти, напіввесна, напівридати, напіврадіти, напівнаш, напівнімі*); у вірші Ю. Бедрика «Безслонів'я» модель із префіксом **без-** на позначення 'відсутності позначеного твірною основою' обіграно в okazіональних синонімах *безслонів'я, безслоння, безслоняччя, безслонеча*; у поезії

С. Пантюка такою є модель творення оказіональних дієслів: *літо жукує, жабиться, зайчить, анічирчить, лелечить, рибує* (СНУ). Інколи такий прийом підсилення за рахунок накопичення похідних, утворених за однією моделлю, можна побачити в текстах ЗМІ: *Відбулася недовідставка не-докоаліційного недореформаторського недоуряду* (ZBRUC. 18.02.2016). Такі відмінності у вагомості тієї самої словотвірної моделі для текстів одного автора й сукупності текстів яскраво вирізняються, якщо порівняти реєстрові одиниці словників мовотворчості окремого автора (наприклад, з лексикографічної серії «Українська індивідуально-авторська неографія», за ред. Г.М. Вокальчук) і словників нової лексики, що використовують, переважно, тексти ЗМІ, мову різних авторів (словники Г.М. Віняр, Л.Р. Шпачук «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття» (Кривий ріг, 2002); Д. Мазурик «Нове в українській лексиці. Словник-довідник» (Львів, 2002); Л. Туровської та Л. Василькової «Нові слова та значення. Словник» (Київ, 2008), «Нові й актуалізовані слова та значення. Словникові матеріали (2002–2010)» В.О. Балог, Н.Є. Лозової, Л.О.Тименко, О.М. Тищенко (Київ, 2010), Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критської, Т.К. Пуздиревої, Ю.В. Романюк «Активні ресурси сучасної української номінації. Ідеографічний словник нової лексики» (Київ, 2013) та серія словників «Лексико-словотвірні інновації», об'єднаних у «Словотворчість незалежної України. 1991–2011» А. Нелюби (Харків, 2012) та «Словотворчість незалежної України. 2012–2016» А. Нелюби, Є. Редька (Харків, 2017)).

Нааявні прагматичні особливості реалізації тієї самої словотвірної моделі в різностильових текстах. Наприклад, у ЗМІ та в розмовному мовленні демінутиви використовують для негативної оцінки дорослих людей — послідовників, прихильників, членів організацій (*беркутята, альф'ята, вілкулята, меркелята, олігаршенята, шахряята*); у розмовному стилі коментарів у соцмережах на позначення недорослості знайдено оказіональні жартівливо-пестливі найменування маленьких українців (*хунтята, бандерята*); прийом пестливо-зменшувальних найменувань властивий поезії (*віршенята, щастенятко, вітренья, косенята*) та дитячій літературі (*автомобіленятко, мовчунчик, лупастик*); як власне зменшувальні, безоцінні функціонують *харків'ята, скіфенята, чупакабренья, українчик* як у текстах ЗМІ, так і в художній літературі.

Взаємодія узуального й оказіонального у термінології. Зазвичай оказіональне словотворення розглядають у текстах художнього і розмовного стилів як результат індивідуально-авторської словотворчості з метою передати ставлення мовця до описуваного, його оцінку. Проте, авторське творення термінів в українській мові можна розглядати в контексті «кування» нових слів українськими письменниками та діячами культури для перекладних текстів художнього, публіцистичного й наукового стилів від другої половини ХІХ ст. «Ковані слова» в українській мовознавчій традиції Є.С. Регушевський визначає як авторські неологізми, створені українськими письменниками з метою назвати нові поняття питомими

засобами, використовуючи, зокрема, й нові словотвірні моделі [10: 268]. Необхідність творення української наукової термінології на народній основі на противагу запозиченням обґрунтував ще 1861 р. М.М. Левченко в статті «Замітки про русинську термінологію» у журналі «Основа», запропонувавши відповідники до 128 іншомовних термінів, на зразок *виробня* замість *фабрика*, *численниця* замість *математика* [8: 184–185]. Традицію калькування іншомовних термінів та творення їх на питомій основі підтримували мовознавці Інституту української наукової мови ВУАН, які в 20-х рр. ХХ ст. уклали й видали низку різногалузевих термінологічних словників або їхніх проектів, увівши в обіг, наприклад, *рівнобіжний* (замість *паралельний*), *витинок* (замість *сектор*), *дробина* (замість *молекула*, запропонувала О. Курило) та ін. Тому сучасне індивідуально-авторське творення термінів як нейтральних одиниць, які називають нові поняття з використанням національних ресурсів замість запозичень, у сучасній українській мові варто розглядати в контексті поновлення традиції питомого термінотворення, а не як лише витвір індивідуальної термінотворчості. На цьому наголошують і автори словника «Мова — не калька» (Львів, 2015) та розробники сайту «Словотвір» Тарас Береза, Ірина Зубрицька, Юрко Зелений. Вони пропонують авторські номінації понять, зокрема, у галузі інформатики. Серед запропонованих — *застосовна програма* або *застосунок* (англ. application, app, рос. приложение), який увійшов у практику вживання комп'ютерних термінів як користувацька комп'ютерна програма, що розв'язує конкретні прикладні завдання (СЛОВ). Російський термін *приложение* можна перекласти українською і як *додаток*, і як *застосування*. В українських спеціалізованих текстах також користуються термінами *прикладна програма*, *додаток*. В.С. Карпіловський як фахівець-програміст суть терміна пояснив саме як додаток, який можна застосовувати, а можна й оминати його. Отже, додаток — ширший за обсягом, це додаткові можливості певної системи. Зараз термін *застосунок* використовує компанія Microsoft. Корпус ГРАК налічує 149 прикладів; на сайті r2u він поданий у «Російсько-українському народному словнику» із засторогою «потребує додаткового обговорення». Серед інших пропозицій на сайті «Словотвір» подано *зламник* замість *хакер* (англ. to hack — рубати), *переглядач* замість *браузер* як «програма, призначена для перегляду сайтів, гіпертекстових документів в інтернеті», цей варіант функціонує в соцмережах, 6 прикладів подає корпус ГРАК; для позначення *дисплей* на сайті запропоновано новотвір *висвітник* (СЛОВ). Це слово відсутнє в корпусах і словниках, можливо, воно утворене за аналогією до польського *wyświetlacz*. Замість *драйвер* як «комп'ютерна програма, за допомогою якої операційна система отримує доступ до апаратного забезпечення» запропоновано варіант *розпізнавач* (СЛОВ). Це слово є у словниках на сайті r2u, зокрема у «Російсько-українському словнику складної лексики» С. Караванського (2012), але з іншим значенням «той, хто розпізнає (душу, звук)» як переклад рос. *различающий, распознающий* (r2u). Саме функціональний критерій — поширення в узусі дає

змогу об'єктивно оцінити можливості нової одиниці конкурувати з новими англійськими запозиченнями. Авторські одиниці на сайті «Словотвір» є стилістично нейтральними, хоч і okazіональними. Є.А. Карпіловська дотримується думки, що їхня прозора внутрішня форма й широке значення заважають їхній термінологізації, тоді як для термінології є важливою непрозора внутрішня форма запозичення. Наприклад, автор сайту Ю. Зелений запропонував замість *сканер* (англ. scanner від scan — ретельно розглядати) *зняткувач*, а користувач сайту О. Страшко запропонував до нього похідні *знятка* — сканована сторінка, *зняткування* — сканування (СЛОВ). Для запозичення *спам* (англ. spam — від «spiced ham», «пряна шинка»), що позначає «масове розсилання кореспонденції рекламного типу людям, які не виявили бажання її отримувати» — запропоновано варіант *шкул*, похідне від дієслова *дошкуляти* (СЛОВ), пор. *дошкуляти* — «виводити з рівноваги», «завдавати неприємностей», «спричиняти фізичний біль» (СУМ II: 401). Про приклад *спам*, який в англійській мові утворився внаслідок термінування лексики, а в українській втратив внутрішню форму, писала Н.Ф. Клименко [5: 146]. Запозичене слово *спам* адаптувалося разом із цілим словотвірним гніздом (*спамер*, *спамерський*, *антиспам*, *антиспамерський*, *спамити*), тому в запропонованих претендентів, здається, немає жодних шансів зменшити його активність. Замість терміна *драйвер* на сайті, крім *розпізнавач*, запропоновано й інші варіанти *стиківник*, *долад*, *керун*. Кожне зі слів — мотивоване з урахуванням дефініції терміна: *долад* — програма, створена «до ладу», тобто «до системи»; *стиківник* — «програма, яка стикається», *керун* — «програма, яка керує» (СЛОВ). Жоден із цих запропонованих okazіоналізмів не функціонує поза межами сайту, як показує верифікація за корпусами й гугл-пошуком. Очевидно, тут впливає і порушення словотвірної та лексичної норми в цих okazіональних новотворах, що передусім заважає їхній узуалізації.

У сфері суспільно-політичної термінології також виявлені переходи авторських новотворів у статус терміноідів із перспективою увійти в кодифіковану терміносистему. Наприклад, серед термінів — складних слів із другою основою **-кратіј(ф)** (від грец. κράτος — сила, влада), словники засвідчують *демократія*, *охлократія*, відомі з часів Платона й Аристотеля. Третій розділ у книзі М. Рябчука «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» (2003) називається «Знакування політичного простору: символи «ментократії». Поєднання основи **момент-** «дуже короткий проміжок часу, мить» і основи **-кратіј(а)** дало значення цього композита «короткострокова, тимчасова, скороминуща влада, влада моменту, на мить, яка прагне жити інтересами одного дня, найближчої перспективи». Далі М. Рябчук, пише, що 2002 р. цей термін запропонував Тарас Кузьо (британський та канадський політолог українського походження, спеціаліст з історії та політики незалежної України), тоді як за гугл-пошуком автором терміна *ментократія* різні джерела називають соціолога Є. Головаху (МР: 112–114). Це приклад нового вдалого авторського терміноіда, який набирає

активності в публіцистичних текстах і має шанси стати повноправним терміном, засвідченим у словниках суспільної термінології [3: 167].

Модель з основою **-краті(а)** є активною у творенні okazіональних, експресивних, розмовно-жаргонних одиниць, побудованих за аналогією до назв основних типів політичних систем, які позначають у ЗМІ різні форми влади, даючи їм різко негативну оцінку: *бандократія, баблократія, газократія, кумократія, ліфтократація, олігократація, розвідократія, шутократія, хамократація* (новотвір О. Забужко в «Notre dame d'Ukraine»). Порівняймо, *бандократія* – політична й соціальна сила, яка об'єднує корумпованих політиків, бюрократію й організовану злочинність і спрямована на посилення корупції в державі, криміналізацію її економіки й управління; *баблократія* – влада «бабла» (жаргонне), тобто грошей; *олігократація* – влада олігархів (влада небагатьох, меншості, див. гр. ὀλίγος – малий): *Замість демократії в Україні існує бандократія та баблократія, хто має гроші чи пов'язаний з бандою, той в ефір потрапляє* (<http://osp-ua.info/interview>, 31.08.2012).

Таким чином, важливим є розрізнення двох функціональних різновидів okazіоналізмів: 1) стилістично нейтральні, створені з метою назвати нове явище / об'єкт / поняття; і 2) емоційно марковані, створені з метою висловлення авторської оцінки, ставлення до певного явища / об'єкта. Зауважимо, що мета створення не завжди впливає на можливість узуалізації okazіоналізму: випадково створене вдале найменування може узуалізуватися, і навпаки – запропонований авторський термін, що цілком відповідає правилам словотворення, залишається okazіональним. Аналіз причин, які впливають на узуалізацію okazіоналізмів, заслуговує окремого дослідження.

Між узуальним і незузальним / okazіональним словотворенням існує перехідна зона, яку можна визначити як розширення твірної бази моделі, сфери сполучуваності конкретного афікса. Такі похідні одиниці можна розглядати і як узуальні, і як okazіональні. Чинник часу й поширення того чи того явища в спільноті можуть впливати на перехід деяких okazіоналізмів у статус узуальних слів (*комп'ютеризація*).

Явище okazіонального творення термінів у нових або стрімко оновлюваних терміносферах (інформатики, суспільно-політичної) варто розглядати як поновлення традиції «кування слів» в українській мові. У творенні термінів виявлено двоспрямовані процеси: а) okazіональне авторське творення вдалої номінації, яка набуває поширення в узусі, стає терміноїдом і має шанси увійти до кодифікованих терміносистем (*моментократія, застосунок*); б) свідоме творення терміна на питомій основі на протипагу поширеному інтернаціоналізму (засвоєному цілим словотвірним гніздом як *спам*), який не має шансів узуалізуватися як термін внаслідок широкого значення твірної чи невідповідності чинній лексичній і словотвірній нормі (*шкул, дошкуляч*).

У текстах ЗМІ активні моделі працюють на творення okazіоналізмів, які є важливими для мовної картини світу спільноти, суспільства (хоч і

одномоментно, короткочасно, бо прив'язані до певної події чи ситуації, пор. *ректорпад, банкопад, нафтопад*), тоді як у художній літературі, поезії, номінування певного явища важливе передусім для мовосвіту самого автора (пор. *всезбодня, всемежа* у В. Стуса). Тому словотвірна модель, яка є маркером, характерною рисою мовотворчості окремого автора, може не лише не мати такої ж ваги в сукупності текстів того самого стилю, а й виявитися випадковим, периферійним явищем для узусу.

Вивчення оказіонального авторського словотворення має важливе значення для розвитку лексику, для збагачення й оновлення мовомислення як вияв можливостей системи словотвору. Водночас опозиція узального й оказіонального залишається сталою, оскільки можливості словотворення обмежує мовна норма: порушення словотвірних і лексичних норм залишається нездоланим бар'єром для переходу оказіонального слова в узальне.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГРАК — Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ — Львів — Єна, 2017–2020. URL: <https://www.uacorpus.org>.
- ГС — Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011. URL: <https://www.mova.info>.
- Д — газета «День»
- ДТ — газета «Дзеркало тижня»
- КТУМ — Корпус текстів української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus>.
- КФІ — Науково-дослідницький комп'ютерний фонд інновацій.
- ЛМ — Мовчун Л. Рожевий записник детектива Стасика. Київ, 2019.
- ЛУ — газета «Літературна Україна»
- МР — Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ, 2003.
- НСЗ — Нові слова та значення: Словник. Уклали Л.В. Туровська, Л.М. Василькова. Київ, 2008.
- РУС — Сайт Російсько-українські словники. URL: <https://www.r2u.org.ua>.
- СЛОВ — Сайт Словотвір. URL: <https://www.slovotvir.org.ua>.
- СНУ — Словотворчість незалежної України. 2012–2016. Словник. Укладачі А. Нелюба, Є. Редько. Харків, 2017.
- СПМВС — Словник поетичної мови В. Стуса. Укладач Л.В. Оліфіренко. Київ, 2003.
- СУМ — Словник української мови: в 11 томах. Київ, 1970–1980.
- СМ — Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. Львів, 2002.
- ZBRUC — Сайт ZBRUC. URL: <https://www.zbruc.eu/>

ЛІТЕРАТУРА

1. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. Москва, 2009.
2. Карпіловська Є.А. Тенденції оновлення сучасного українського лексику. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ, 2008. С. 6–133.
3. Кислюк Л.П. Термін в авторській публіцистиці. *Термінологічний вісник*. Київ, 2019. Вип. 5. С. 163–170.
4. Кислюк Л.П. Українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ, 2017.
5. Клименко Н.Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ, 2017. С. 122–230.
6. Клименко Н.Ф. Потенційне слово. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 532–533.
7. Колоїз Ж.В. Неузальне словотворення. Кривий Ріг, 2015.
8. Левченко М. Заметки о русинской терминологии. *Основа*. 1861. № 7. С. 184–185.

9. Пустовіт Л.О., Клименко Н.Ф. Оказіоналізм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 451–452.
10. Регушевський Є.С. «Ковані слова». *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 268.
11. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979.
12. Янко-Триницкая Н.А. Оказіональное словообразование. *Словообразование в современном русском языке*. Москва, 2001. С. 462–482.
13. Belentschikow R. Неузуальное словообразование: Восточнославянские языки. *Slowotwórstwo / Nominacja*. Red. nauk. I. Ohnheiser. Innsbruck, Opole, 2003. S. 249–261.
14. Buzássyová K., Martincová O. Neuzuální slovotvorba v západoslovanských jazycích. *Slowotwórstwo / Nominacja*. Red. nauk. I. Ohnheiser. Innsbruck, Opole, 2003. S. 262–275.

LEGEND

- ГРАК — Shvedova, M., Waldenfels, R. von, Yarygin, S., Rysin, A., Starko, V., Wozniak, M., Kruk, M. et al. (Eds.). (2017–2020). GRAC: General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian. Kyiv — Lviv — Jena. URL: <https://www.uacorporus.org>.
- ГС — Krytska, V.I., Nedozyrn, T.I., Orlova, L.V., Puzdyreva, T.K., Romaniuk, Yu.V. (2011). Grammar Dictionary of the Ukrainian Literary Language. Word change. Kyiv. URL: <https://www.mova.info>.
- Д — newspaper “Day”.
- ДТ — newspaper “Mirror of the Week”.
- КТУМ — Corpus of Ukrainian Language Texts. URL: <https://www.mova.info/corpus>.
- КФІ — Computer Innovation Research Foundation.
- ЛМ — Movchun, L. (2019). Detective Stasik’s Pink Notebook. Kyiv (in Ukr.).
- ЛУ — newspaper “Literary Ukraine”.
- МР — Riabchuk, M. (2003). Two Ukraines: Real Borders, Virtual Wars. Kyiv (in Ukr.).
- НСЗ — Turovska, L.V., Vasylykova, L.M. (Eds.). (2008). New Words and Meanings: Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
- РУС — site Russian-Ukrainian dictionaries. URL: <https://www.r2u.org.ua>.
- СЛОБ — site Word-formation. URL: <http://www.slovotvir.org.ua>.
- СНУ — Neliuba, A., Redko, Ye. (Eds.). (2017). Word-formation of Independent Ukraine. 2012–2016. Dictionary. Kharkiv (in Ukr.).
- СПМБС — Olifirenko, L.V. (2003). Dictionary of Poetic Language by V. Stus. Kyiv (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.).
- СМ — Mazuryk, D. (2002). New in Ukrainian Vocabulary: Dictionary-reference book. Lviv (in Ukr.).
- ZBRUC — site ZBRUČ. URL: <https://zbruc.eu/>

REFERENCES

1. Zemskaya, E.A. (2009). World-formation as an Activity. Moscow (in Rus.).
2. Karpilovska, Ye.A. (2008). The Trends of the Modern Ukrainian Lexicon Updating. *Dynamic Processes in Modern Ukrainian Lexicon*. P. 6–133. Kyiv (in Ukr.).
3. Kysliuk, L.P. (2019). Term in Author’s Publicism. *Terminolohichnyi Visnyk*, 5, 163–170. Kyiv (in Ukr.).
4. Kysliuk, L.P. (2017). Modern Ukrainian Word-formative Nomination: Resources and Development Trends. Kyiv (in Ukr.).
5. Klymenko, N.F. (2017). Determination and Termination of Vocabulary in the Modern Ukrainian. *Influence of Social Change on the Development of the Ukrainian*. P. 122–230. Kyiv (in Ukr.).
6. Klymenko, N.F. (2007). Potential Word. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 532–533 (in Ukr.).
7. Koloiz, Zh.V. (2015). Unusual Word-formation. *Kryvyi Rih* (in Ukr.).
8. Levchenko, M. (1861). Notes on Ruthenian terminology. *Osnova*, 7, 184–185 (in Ukr.).
9. Pustovit, L.O., Klymenko, N.F. (2007). Occasionalism. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 451–452 (in Ukr.).
10. Rehushevskiy, Ye.S. (2007). “Kovani slova”. *Ukrainian language. Encyclopedia*. P. 268 (in Ukr.).

11. Word-formation of Modern Ukrainian Literary Language (1979). Kyiv (in Ukr.).
12. Yanko-Trinit'skaya, N.A. (2001). Occasional Word-formation. Word-formation in Modern Russian. P. 462–482. Moscow (in Rus.).
13. Beletchikow, R. (2003). Unusual Word-formation: East Slavic Languages. *Word formation / Nomination*. Ed. scienc. I. Ohnheiser. Innsbruck. Opole. P. 249–261 (in Rus.).
14. Buzassyova, K., Martincova, O. (2003). Unusual Word-formation in West Slavic Languages. *Word formation / Nomination*. Ed. scienc. I. Ohnheiser. Innsbruck. Opole. P. 262–275 (in Slovak).

Статтю отримано 07.06.2020

Larysa Kysliuk, Doctor in Philology, Researcher of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskyyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: larysa.kysliuk@jmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3766-3305>

UZUAL AND OCCASIONAL WORD-FORMATION IN DIFFERENT STYLE LANGUAGE PRACTICE

The article considers the manifestation of the interaction of the usual and the occasional in language practice through the transition of a text word to the system of language. Stylistic features of the functioning of occasional derivatives in journalistic, artistic, scientific texts are analyzed.

A transitional zone in the functioning of usual and occasional units in the texts of mass media and fiction has been identified, which can be defined as an expansion of the derivation base of the model or as a repeated violation of the compatibility of components in the word-forming model. Such derivative units can be considered both casual and occasional. The factor of time and the spread of a phenomenon in the community influence the transition of some occasionalisms to the status of neologisms (*комп'ютеризація*).

Peculiarities of creation and functioning of occasional derivatives in journalistic, artistic and scientific texts are analyzed. Active models in the media work to create occasionalisms that are important for the linguistic picture of society (albeit in a very short time, because they relate to a particular event or situation: *ректорпад, банкопад, нафтопад*). In fiction, poetry, the naming of a certain phenomenon is important primarily for the person of the author (*всебезодня, всемежа* in Vasyl Stus). Therefore, the word-forming model, which is a defining marker, a characteristic feature of creativity of one author, is not so important in the set of texts of the same style, and is often a random, peripheral phenomenon for us.

The phenomenon of occasional creation of terms of informatics, IT, socio-political sphere is a renewal of the tradition of “forged words” («кованих слів») in the Ukrainian language. A modern author's innovation can spread in us, become a terminoid and has a chance to enter in the terminological dictionaries (*моментократія, застосунок*). However, the conscious creation of a term on a original basis (*шкул, дошкуляч*) often has no chance to be usualized as a term as opposed to widespread internationalism (*спам*) due to the broad meaning of the producing verb (*дошкуляти*).

Keywords: *word-forming model, occasional word-formation, occasional word, potential word, “forged” word.*